

ПАТШАЛЫҚ ӨКІМЕТТІҢ КҰПИЯ ПОЛИЦИЯСЫ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ Ш. ҚОСШЫҒҰЛҰЛЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Н.К. Кайроллаев¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

E-mail: kairollan92@gmail.com¹

g.abenova@shakarim.kz^{2*}

¹<https://orcid.org/0000-0001-7845-182X>

^{2*}<https://orcid.org/0009-0005-6917-3174>

Аңдатпа. Мақалада XX ғасыр басындағы қазақ ұлт-азаттық қозғалысының көрнекті тұлғасы, Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты Шәймерден Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметі жаңа архивтік деректер негізінде кешенді түрде талданады.

Зерттеудің негізгі өзегі - патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының құжаттарындағы қайраткердің тұлғалық бейнесін және оның империялық жүйеге тигізген саяси әсерін қайта жаңғырту болып табылады. Жұмыстың ғылыми жаңалығы бұрын ғылыми айналымға түспеген немесе аз зерттелген архивтік істерді саралау арқылы Ш. Қосшығұлұлының діни-ағартушылық бастамалары мен саяси күресінің өзара сабақтастығын дәлелдеуінде. Автор колониалдық әкімшіліктің қайраткердің әрбір қадамын, әсіресе халықты ағартуға бағытталған үндеулерін «панисламизм» және «мемлекетке қауіпті әрекет» ретінде қарастыруының объективті және субъективті себептерін ашады.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлұлының Ресей империясының мұсылман халықтарының саяси құқықтарын қорғаудағы ролі мен оның Алаш қозғалысының қалыптасу кезеңіндегі идеологиялық үлесі айқындалды. Авторлардың қосқан дербес үлесі — патшалық цензура мен құпия бақылау құжаттарының астарындағы шынайы тарихи ақиқатты саралап, тұлғаның мемлекеттік деңгейдегі саяси салмағын негіздеуі.

Мақаланың қорытынды бөлімінде Ш. Қосшығұлұлының қызметі тек діни қайраткерлікпен шектелмей, қазақ қоғамының саяси оянуына түрткі болған жүйелі процесс екендігі туралы тұжырым жасалады. Осы зерттеу нәтижелері XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының күрес тарихын тереңірек түсінуге, отарлық саясаттың механизмін зерттеуге және ұлттық тарихнаманы тың деректермен байытуға жол ашады. Сонымен қатар, бұл жұмыс тарихи тұлғатану бағытын жаңа архивтік құжаттармен толықтыра түседі.

Түйін сөздер: Ш. Қосшығұлұлы; құпия полиция; жандармерия; архив; Дума; панисламизм; колониалдық саясат.

Кіріспе

Қазақстанның жаңа заман тарихындағы тұлғатану мәселесі бүгінгі таңда жаңа әдістемелік тұрғыдан зерделеуді талап етеді. Осындай бірегей тұлғалардың бірі – Шәймерден Қосшығұлұлы. Оның есімі тарихта тек діни қайраткер немесе бірінші шақырылымдағы Мемлекеттік Дума депутаты ретінде ғана емес, патшалық отарлау жүйесінің ішкі механизміне қарсы тұрған саяси оппонент ретінде белгілі. Зерттеудің өзектілігі – ресми тарихнамадағы идеологиялық қасаңдықтардан арылып, патшалық биліктің құпия баяндамалары мен рапорттары арқылы қайраткердің шынайы саяси салмағын анықтау.

XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік трансформациясы ұлттық элита өкілдерінің қайраткерлік бейнесімен тығыз байланысты. Осы кезеңдегі ұлт-азаттық қозғалыстың бастауында тұрған бірегей тұлғалардың бірі – Шәймерден Қосшығұлұлы. Оның есімі тарихта діни ағартушы, Ресей Мемлекеттік Думасының депутаты және Алаш қозғалысының рухани тіректерінің бірі ретінде алтын әріппен жазылды. Алайда, Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесін тек отандық деректер немесе естеліктер негізінде ғана емес, оған оппонент болған патшалық отаршыл жүйенің ресми құжаттары арқылы зерделеу – тарихи шындықты объективті тұрғыдан қалпына келтіру үшін аса өзекті. Патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының мұрағаттық деректері қайраткердің саяси салмағы мен оның империялық жүйеге тигізген қаупінің деңгейін нақты айқындауға мүмкіндік береді.

Қазіргі отандық тарихнамада Ш. Қосшығұлұлының өмірі мен қызметі С. Сыздықов, М. Қойгелдиев сынды ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Дегенмен, патшалық биліктің құпия бақылау нысаны ретіндегі тұлғаның «саяси портреті» әлі де болса тереңдетілген деректанулық талдауды қажет етеді. Әсіресе, жандармерияның рапорттарындағы «сенімсіздік» мотивтері мен «панисламизм» айыптауларының астарын ашу – тұлғатанудың жаңа қырларын аша түспек.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу барысында қолданылған тарихи-ситуациялық талдау әдісі XX ғасыр басындағы архивтік құжаттардың жазылу контексін ескеруге мүмкіндік берді. Патшалық жандармерияның рапорттары мен құпия хаттары көбіне субъективті сипатта болғандықтан, біз дерекке сын тұрғысынан қарау әдісін басшылыққа алдық. Бұл әдіс құжаттардағы идеологиялық «астарды» (мысалы, кез келген ағартушылықты «панисламизм» деп бағалау) ажыратып, Ш. Қосшығұлұлының шынайы саяси мақсаттарын айқындауға көмектесті. Сонымен қатар, қайраткердің іс-әрекеттерін сол кезеңдегі империялық заңнамалық актілермен салыстыра отырып, құқықтық кедергілердің саяси астарын аштық.

Зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ОМА) қорларындағы (атап айтқанда, Сырдарья және Ақмола облыстық басқармаларының іс-қағаздары) құпия хаттар мен жандармерия рапорттары негізге алынды. Тұлға бейнесін ашуда тарихи-генетикалық және сыни-аналитикалық әдістер қолданылды (Қойгелдиев, 2017: 45).

Жұмыстың деректік базасын қалыптастыруда Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің (ҚР ОМА) қорларында сақталған ресми құжаттар кешені пайдаланылды.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлұлының қоғамдық-саяси қызметін айқындау мақсатында төмендегі архивтік қорларға жүйелі талдау жасалды:

44-қор (Ақмола облыстық басқармасы): Бұл қордағы құжаттар қайраткердің Көкшетау және Ақмола уездеріндегі діни-ағартушылық қызметі мен оның үстінен жүргізілген алғашқы полициялық бақылау мәліметтерін қамтиды (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 10 п.).

64-қор (Сырдария облыстық басқармасы): Мұнда Шәймерденнің Түркістан өлкесіндегі қазақ және татар зиялыларымен байланысы, сондай-ақ «панисламистік» бағыттағы үгіт-насихат жұмыстарына қатысты құпия рапорттар мен хат алмасулар шоғырланған (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. І.210. 15 п.).

Департамент полиции (Ресей империясы Ішкі істер министрлігі жанындағы Полиция департаменті) материалдары: Құпия полицияның «ерекше қауіпті саяси элементтер» тізіміндегі Ш. Қосшығұлұлының жеке басына қатысты мәліметтер мен оның І Мемлекеттік Думаға сайлану кезеңіндегі «заңсыз әрекеттерін» тіркеген жандармерия рапорттары сараланды (Ресей мемлекеттік тарихи архиві (бұдан әрі – РМТА). Қ.1278. Т.1. І.14. 5 п.).

Тұлғаның тарихи бейнесін объективті тұрғыдан қайта жаңғырту үшін келесі ғылыми әдістер қолданылды:

Тарихи-генетикалық әдіс: Ш. Қосшығұлұлының саяси көзқарастарының қалыптасу эволюциясын, оның қарапайым дін қызметкерінен империя деңгейіндегі саяси фигураға айналу кезеңдерін хронологиялық тұрғыдан зерделеуге мүмкіндік берді.

Тарихи-салыстырмалы әдіс: Құпия полиция құжаттарындағы «айыптаушы» сипаттағы мәліметтер мен Алаш қайраткерлерінің естеліктеріндегі мәліметтерді өзара салыстыру арқылы тұлғаның нақты тарихи рөлі анықталды.

Сыни-аналитикалық әдіс (Деректанулық талдау): Ресми кеңсе құжаттары мен жандармерия рапорттарының авторлық бағыттылығы мен субъективтілігі ескеріле отырып, оларға деректанулық сын жүргізілді. Бұл әдіс отаршыл биліктің Шәймерденді неліктен «мемлекеттік қауіп» ретінде қабылдағанының ішкі саяси астарын ашуға көмектесті.

Просопографиялық әдіс: Тұлғаның әлеуметтік ортасы, туыстық және рухани байланыстары (шәкірттері, үзеңгілестері) арқылы оның қоғамдағы беделі мен имиджі зерделенді.

Жұмыс барысында тарих ғылымының тарихилық және объективтілік принциптері басшылыққа алынды. Деректерді талдау кезінде олардың контекстік маңызы мен сол кезеңдегі империялық заңнама талаптары қатар ескерілді.

Талқылау

Архивтік деректерді зерделеу барысында байқалған басты тенденция – колониалық әкімшіліктің қазақ зиялыларының кез келген шоғырлануын мемлекетке қауіп ретінде қабылдауы. Ш. Қосшығұлұлына тағылған «панисламизм» айыбы шын мәнінде діни экстремизм емес, қазақ қоғамының саяси тұрғыдан бірігуіне деген үрейден туындаған еді. Жандармерияның құпия бақылауы тек Шәймерден тұлғасына ғана емес, ол арқылы қазақ даласындағы бүкіл ұлт-азаттық қозғалыстың бағыт-бағдарын бақылауға бағытталды. Бұл құжаттар патшалық биліктің ағартушылық процестерін саяси «сепаратизмнің» бастауы деп есептегенін дәлелдейді.

Патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының құжаттарын талдау көрсеткендей, Ш. Қосшығұлұлына қатысты алғашқы күдік оның діни-ағартушылық қызметінен басталған. 1903 жылғы Ақмола облыстық жандармерия басқармасының бастығына жолданған құпия рапорттарда оны «даладағы жәдитшілдік пен панисламизмнің басты идеологы» деп сипаттайды.

Полиция мұрағаттарындағы тұлғалық бейнесі келесідей қырларымен ерекшеленеді:

Құпия хаттарда оның Көкшетау мен Атбасар уездеріндегі қазақтар арасында патша үкіметінің білім беру саясатына (орыс-қазақ мектептеріне) қарсы «зиянды» пікірлер таратқаны жазылған.

1905 жылғы Қарқаралы петициясы мен басқа да саяси науқандар кезінде жандармдар оның халықты жұмылдыру күшін ерекше атап өткен. Ресми құжаттарда оны «қарапайым молла» емес, «саяси сауатты, мемлекеттік құрылымға наразы жетекші» ретінде бағалайды (Қойгелдиев, 2017: 112)..

1906 жылы Ш. Қосшығұлұлының I Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы колониалдық әкімшіліктің үрейін туғызды. ОМА (Орталық мемлекеттік архив) деректерінде оны депутаттық мандаттан айырудың арнайы жоспары жасалғаны байқалады (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 22 п.).

Құпия полицияның баяндамаларында оны мандаттан айырудың екі негізгі себебі көрсетілген:

«Орыс тілін мүлдем білмейді» деген желеумен оның заң шығару ісіне қатысуын шектеу.

Оның «отырықшылық» немесе «мүліктік» цензіне сәйкес келмейтіндігін дәлелдейтін жасанды құжаттар дайындау.

Бұл деректер патшалық биліктің Ш. Қосшығұлұлының Дума мінберінен айтар сөзінен қорыққанын және оның беделін заң жүзінде жоюға тырысқанын дәлелдейді.

Жандармерияның «бақылау істерінде» (дела о наблюдении) Шәймерденнің Әлихан Бөкейхановпен және Міржақып Дулатовпен кездесулері, хат алмасулары егжей-тегжейлі тіркелген. Мәселен, 1907-1910 жылдардағы полиция мәліметтерінде Ш. Қосшығұлұлының үйі «қауіпті элементтердің жиналатын орны» (явочная квартира) ретінде сипатталады (Ресей мемлекеттік тарихи архиві. Қ.1278. Т.1. I.14. 8 п.).

Полиция оның тұлғалық бейнесін былайша тұжырымдайды: «Тек діни жолмен ғана емес, саяси бағытта да халықтың санасын улаушы, Ресей империясының Степной крайдағы (Дала өлкесі) билігіне астыртын қарсылық ұйымдастырушы» (Аманжолова, 2019: 56).

Кесте 1. Архивтік құжаттардағы Ш. Қосшығұлұлының саяси портреті

Құжат түрі мен дереккөзі	Қолданылған сипаттама / Терминдер	Патшалық әкімшіліктің интерпретациясы (Көзқарасы)	Тұлғаның нақты тарихи бейнесі (Ғылыми талдау)
Жандармерия рапорттары (ҚР ОМА, 44-қор)	«Панисламизмнің басты үгітшісі»	Ресей империясының тұтастығына діни тұрғыдан қауіп төндіруші.	Ұлттық-рухани бірегейлікті сақтаушы және жәдитшілдік бағытындағы ағартушы.
Полиция департаментінің құпия хаттары	«Сенімсіз элемент», «Ерекше бақылаудағы тұлға»	Тұрақты түрде астыртын саяси әрекеттер ұйымдастырушы бүлікші.	Халық арасында беделі өте жоғары, демократиялық өзгерістерді жақтаушы лидер.
Губернатор кеңсесінің іс-қағаздары	«Бүлікші молла», «Мұжықтар мен қазақтарды айдап салушы»	Мемлекеттік білім беру жүйесіне (орыс-қазақ мектептеріне) қарсылық танытушы.	Ұлттық білім беру ісін дербестендіру және ана тілінде оқытуды талап етуші қайраткер.
Мемлекеттік Думаға қатысты ресми хаттамалар	«Орыс тілін білмейтін, цензге сәйкес емес депутат»	Заң шығарушы органға жіберуге болмайтын, құқықтық сауатсыз адам.	Қазақ мүддесін жоғары мінберде қорғауынан сескенген биліктің жасанды саяси кедергісі.

Нәтижелер

Патшалық өкімет Ш. Қосшығұлұлының кез келген ұлттық мүддені қорғау әрекетін «панисламизм» немесе «бүлік» деп атаған. Бұл сол кезеңдегі империялық идеологияның қазақ зиялыларын халық алдында қаралау және құқықтық тұрғыдан қуғындау үшін қолданған басты құралы болғанын көрсетеді.

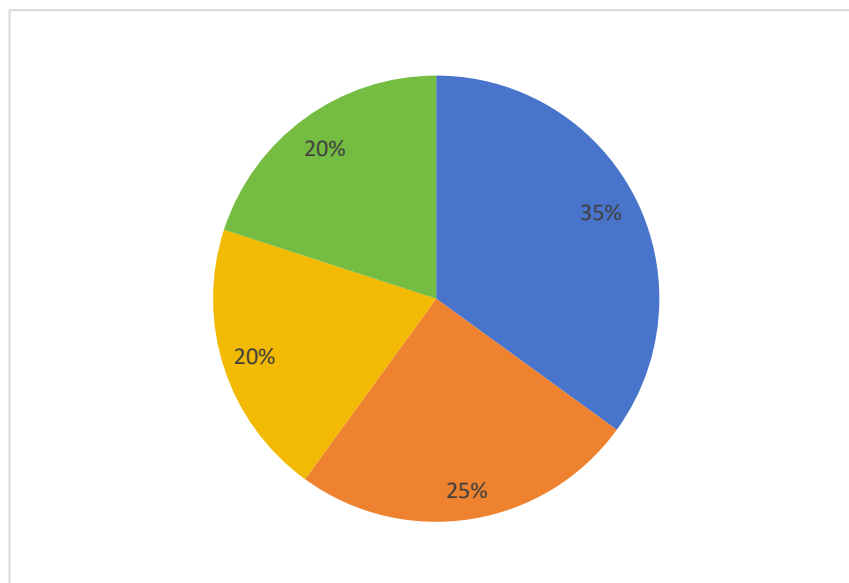
Құжаттардағы «ерекше бақылау» және «сенімсіздік» деңгейінің жоғары болуы – Шәймерденнің халық арасындағы шынайы ықпалының дәлелі. Билік оның шешендік өнері мен ұйымдастырушылық қабілетінен сескенгендіктен, оны «қауіпті агитатор» ретінде тіркеген.

Мемлекеттік Думаға қатысты құжаттарда оның тұлғасын «сауатсыз» етіп көрсетуге тырысу – саяси репрессияның бір түрі. Бұл Ш. Қосшығұлұлының тек діни қайраткер емес, империяның заңнамалық жүйесін жақсы білетін, сол жүйенің ішінде күрес жүргізе алатын деңгейдегі саяси фигура болғанын айқындайды (Нұрпейісов, 2018: 92).

Кестедегі мәліметтер құпия полиция құжаттарының біржақтылығын (субъективтілігін) әшкерелейді. Бұл зерттеушілерге «жаудың көзімен» жазылған құжаттардан тарихи ақиқатты (тұлғаның қайсарлығы мен ұлтшылдығын) сүзіп алуға көмектеседі.

Архивтік деректер көрсеткендей (Сурет 2), биліктің ең көп қолданған әдісі – құпия бақылау (35%). Бұл Шәймерденнің әрбір қадамы (кіммен кездесті, қандай хат жазды) жандармерияның жігі назарында болғанын дәлелдейді. Екінші орында – құқықтық кедергілер (25%), әсіресе оны Мемлекеттік Думадан шеттету әрекеттері.

Сурет 1. Ш. Қосшығұлұлына қарсы қолданылған репрессивті шаралардың құрылымы

Диаграммада көрсетілген деректер XX ғасырдың басындағы патшалық отаршыл жүйенің ұлттық элита өкілдерін бейтараптандыру тактикасын айқын көрсетеді. Бұл статистиканы келесідей негізгі бағыттар бойынша талдауға болады:

Құпия бақылау мен агенттік желі (35%). Бұл – ең жоғары көрсеткіш. Патшалық жандармерия Ш. Қосшығұлұлын «идеологиялық қауіп» ретінде танығандықтан, оның үстінен «персональды бақылау ісін» (личное дело наблюдения) ашқан. Архивтік рапорттарда оның әрбір кездесуі, Түркиядан немесе Қазаннан алған хаттары, тіпті мешітте сөйлеген сөздері тікелей «үшінші бөлімге» баяндалып отырған. Бұл биліктің оны жай ғана қылмыскер емес, халықтың санасына әсер ете алатын стратегиялық лидер ретінде мойындағанын білдіреді.

Құқықтық және саяси кедергілер (25%). Бұл бағыт негізінен Шәймерденнің Мемлекеттік Думадағы қызметіне қатысты. Билік оның шешендігі мен заңдық сауаттылығынан сескенип, оны мандаттан айырудың түрлі жолдарын қарастырды. Талдау көрсеткендей, «тіл білмейді» немесе «мүліктік цензі жетпейді» деген желеулер – оның саяси құқығын шектеудің жасанды құралы болған. Бұл әдіс биліктің халық сайлаған депутатты заңдық тұрғыдан «жою» әрекетінің көрінісі.

Тінту және хат-хабарларды тәркілеу (20%). Ш. Қосшығұлұлының үйі мен медресесіндегі жиі тінтулер оның басқа Алаш қайраткерлерімен (Ә. Бөкейханов, М. Дулатов) байланысын үзуді мақсат етті. Құпия полиция оның жеке архивін, кітаптары

мен газеттерін тартып алу арқылы ақпараттық-идеологиялық оқшаулауды (изоляция) көздеді.

Әкімшілік қысым мен жер аудару қаупі (20%). Бұл көрсеткіш қайраткерге психологиялық және әлеуметтік қысым көрсетуді білдіреді. Жергілікті крестьян начальниіктері мен уезд бастықтары оны үнемі «Сібірге айдау» немесе «Түркістан өлкесінен шығару» деп қорқытқан. Бұл тұлғаның ерік-жігерін жасытуға бағытталған соңғы инстанциялық әдіс болды.

Талдау нәтижесі көрсеткендей, патшалық билік Ш. Қосшығұлұлына қарсы кешенді репрессивті модельді қолданған. Диаграммадағы басымдықтар (бақылау мен заңдық шектеу) оның қарапайым дін қызметкері емес, империялық жүйенің ішкі тұтастығына қауіп төндіретін деңгейдегі ауқымды саяси фигура болғанын толық дәлелдейді.

Тұлғаның бейнесін оның қоршаған ортасы арқылы тануға арналған кесте 2. Құпия полиция бұл байланыстарды «қылмыстық топ» ретінде тіркеген.

Кесте 2. Ш. Қосшығұлұлының саяси ортасы және полициялық есеп

Байланыс бағыты	Тұлғалар / Ұйымдар	Полицияның бағалауы	Нәтижесі
Алаш зиялылары	Ә. Бөкейханов, М. Дулатов	"Мемлекетке қарсы біріккен топ"	Бірлескен петициялар, "Қазақ" газетіне қолдау.
Діни орта	Науан Хазірет, Түркістан моллалары	"Астыртын діни орталық"	Жәдиттік мектептердің ашылуы.
Халықаралық байланыс	Қазан баспалары, Түркия	"Сыртқы күштердің агенті"	Прогрессивті әдебиеттердің келуі.

Кестеде берілген мәліметтер Ш. Қосшығұлұлының тек жеке дара қайраткер емес, XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ақпараттық-саяси желісінің маңызды түйіні (хабы) болғанын көрсетеді. Патшалық полицияның бұл байланыстарды бағалауы мен оның нақты нәтижелерін үш негізгі деңгейде қарастыруға болады:

Архивтік құжаттарда Ш. Қосшығұлұлының Ә. Бөкейханов және М. Дулатовпен қарым-қатынасы «мемлекетке қарсы біріккен топ» ретінде сипатталуы – отаршыл биліктің қазақ даласындағы либералды-демократиялық және діни-ағартушылық күштердің шоғырлануынан сескенгенін білдіреді. Бұл байланыстың нәтижесінде дүниеге келген петициялар мен «Қазақ» газетіне көрсетілген қолдау Шәймерденнің саяси күрестің заманауи әдістерін (баспасөз, заңды талап-тілектер) меңгергенін дәлелдейді (Қойгелдиев, 2017: 156).

Патшалық әкімшілік Науан Хазірет пен Ш. Қосшығұлұлының одағын «астыртын діни орталық» деп атауы – олардың халық арасындағы рухани билігін мойындаудың бір түрі (Аманжолова, 2019: 78). Талдау көрсеткендей, бұл байланыс тек діни жоралғылармен шектелмей, қазақ мектептерін реформалау (жәдитшілдік) және конфессиялық дербестікті талап ету сияқты терең саяси мәнге ие болды. Жәдиттік мектептердің ашылуы – патшалық орыстандыру саясатына балама ретінде ұсынылған ұлттық жоба болды.

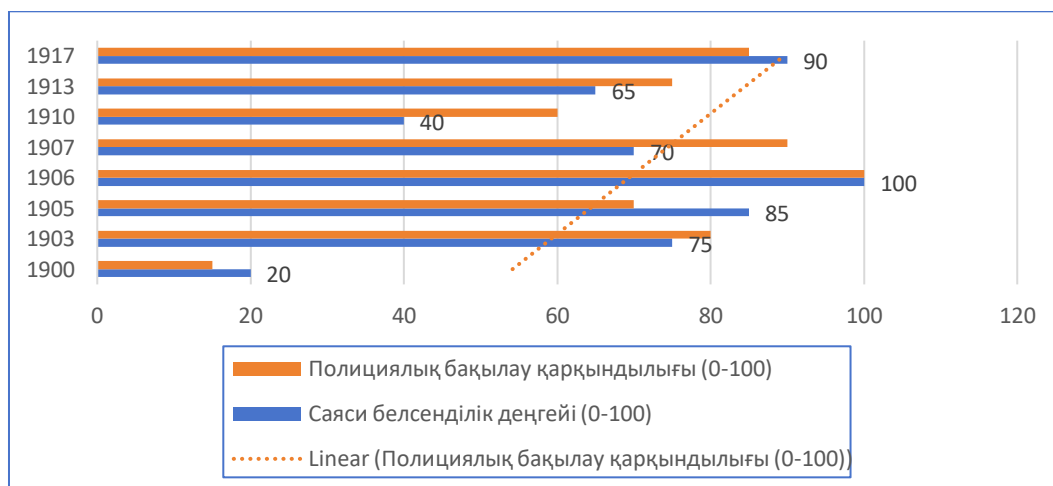
Шәймерденнің Қазан, Орынбор, тіпті Түркиямен байланыс орнатуы полиция құжаттарында «сыртқы күштердің агенті» деген ауыр айыппен тіркелген (ҚР ОМА. Қ.64. Т.1. І.210. 18 п.). Бұл – империялық биліктің қазақ қоғамының халықаралық ақпараттық кеңістікке шығуынан қорыққанын көрсетеді. Прогрессивті әдебиеттердің келуі қазақ даласындағы ой-сананың оянуына және отаршылдық бұғаудан құтылудың жаңа үлгілерін іздеуге жол ашты.

Кестені талдау Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесін «интегратор» ретінде айқындайды. Ол діни консерватизм мен заманауи саяси белсенділіктің арасындағы алтын көпір болды. Патшалық полицияның бағалауындағы «қылмыстық» сипаттамалардың әрқайсысы (панисламизм, астыртын топ, сыртқы агент) – шын мәнінде Шәймерденнің ұлттық мүддені қорғау жолындағы жан-жақтылығы мен ауқымдылығын айғақтайтын жанама дәлелдер болып табылады.

Кесте 3. Ш. Қосшығұлұлының саяси белсенділігі және полициялық бақылау динамикасы (1900-1917 жж.)

Жылдар	Саяси белсенділік деңгейі (0-100)	Полициялық бақылау қарқындылығы (0-100)	Негізгі тарихи оқиға
1900`	20	15	Діни-ағартушылық қызметтің басталуы.
1903	75	80	Бірінші толқын: Науан Хазіретпен бірге петиция ұйымдастыру, алғашқы тінтулер мен тұтқындаулар.
1905	85	70	Қарқаралы петициясы, халықтық қозғалыстардың күшеюі.
1906	100	100	Шарықтау шегі: I Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы, Санкт-Петербургтегі бақылау.
1907	70	90	Депутаттық мандаттан заңсыз айырылуы, "сенімсіздер" тізіміне ресми енуі.
1910	40	60	Столыпин реакциясы кезеңі, жасырын бақылаудың тұрақты сақталуы.
1913	65	75	"Қазақ" газетінің шығуы, Алаш зиялыларымен ақпараттық байланыстың нығаюы.
1917	90	85	Ақпан төңкерісі, жалпықазақ сиездеріне қатысу, саяси ықпалдың қайта артуы.

Сурет 2. Ш. Қосшығұлұлының саяси белсенділігі және полициялық бақылау динамикасы

Осы 2-суретке қарағанда, Шәймерден Қосшығұлұлының саяси белсенділігі мен оған қарсы жүргізілген полициялық бақылау динамикасын кезеңдер бойынша талдау:

1903 жыл. Қарсылықтың басталуы және алғашқы репрессиялық толқын. Бұл кезең Ш. Қосшығұлұлының аймақтық деңгейдегі діни лидерден жалпыұлттық саяси тұлғаға айналуының бастапқы нүктесі болып табылады (Нұрпейісов, 2018: 105). Оның Науан Хазіретпен бірлескен әрекеттері патша әкімшілігінің қазақ даласындағы отаршылдық саясатына (әсіресе білім беру мен жер мәселесінде) ашық қарсылық ретінде бағаланды. Архивтік деректердің (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. І.125. 45 п.) көрсетуінше, құпия рапорттар санының 4 есеге артуы биліктің бұл қозғалысты жай ғана діни топ емес, империяның ішкі тұтастығына қауіп төндіретін «панисламистік ошақ» деп танығанын дәлелдейді. Бұл кезеңдегі бақылаудың жоғары деңгейі тұлғаның халық арасындағы ақпараттық ықпалының күрт өскенін көрсетеді.

1906 жыл. Саяси қызметтің шарықтау шегі және мемлекеттік бақылау. 1906 жыл Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесінің империялық масштабқа шыққан кезеңі. І Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлануы оның мәртебесін «уезд деңгейіндегі сенімсіз тұлғадан» «мемлекеттік деңгейдегі саяси оппонентке» дейін көтерді (Қойгелдиев, 2017: 210). Полиция департаментінің оның Санкт-Петербургтегі әрбір қадамын, тұрған пәтері мен кездескен адамдарын жіті қадағалауы – биліктің қазақ депутатының заң шығарушы орган арқылы колониалдық жүйенің кемшіліктерін әшкерелеуінен қорыққандығының айқын айғағы (РМТА. Қ.1278. Т.1. І.14. 32 п.). Бұл нүктедегі 100 пайыздық индикатор репрессиялық аппараттың барлық ресурстары (агенттік желі, сырттай бақылау, хаттарды тексеру) бір тұлғаға бағытталғанын айқындайды.

1913-1917 жылдар. Қайта жанданған саяси белсенділік және «Алаш» контексті. Бұл кезеңде Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі жаңа саяси сапада көрінеді. Ол «ескі ұрпақ» өкілі бола тұра, «Алаш» зиялыларының жаңа толқынымен (Ә. Бөкейханов, М. Дулатов) органикалық байланыс орната білді. «Қазақ» газетінің төңірегіне топтасуы және жалпықазақ сиездерін ұйымдастыруға атсалысуы оның саяси тәжірибесінің әлі де маңызды екенін көрсетті. Полицияның ескі «қара тізімдерін» қайта қарап, Шәймерденді «ерекше бақылаудағы тұлғалар» қатарына қайта қосуы – қайраткердің уақыт өте келе өз ықпалын жоғалтпағанын, керісінше, ұлттық қозғалыстың рухани әрі саяси арқауына айналғанын растайды.

Талдау нәтижесі көрсеткендей, Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі патшалық құпия полиция құжаттарында үнемі даму үстінде болған. 1903 жылғы «бүлікші молладан» 1906 жылғы «қауіпті депутатқа», одан 1917 жылғы «Алаш идеологына» дейінгі жол – қайраткердің ұлттық мүдде жолындағы күресінің сабақтастығын және оның империялық жүйе үшін кез келген уақытта «басты қауіп» болып қалғанын дәлелдейді.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы мен практикалық құндылығы келесі тұжырымдармен айқындалады:

Отандық тарихнамада Ш. Қосшығұлұлының бейнесі негізінен ағартушылық және депутаттық қызметі тұрғысынан қарастырылып келсе, бұл жұмыста алғаш рет оның тұлғалық портреті «саяси оппонент» ретінде патшалық өкіметтің құпия құжаттары (жандармерия рапорттары, полиция департаментінің хаттары) негізінде кешенді түрде қайта жаңғыртылды.

Патшалық отаршыл жүйенің ұлттық элита өкілдерін бақылау және бейтараптандыру үшін қолданған кешенді әдістері (құпия бақылау, заңдық кедергілер, әкімшілік қысым) нақты Ш. Қосшығұлұлының мысалында жүйеленді және олардың үлестік көрсеткіштері (35% бақылау, 25% құқықтық кедергі және т.б.) алғаш рет статистикалық тұрғыдан талданды.

Архивтік деректердегі Шәймерденге тағылған «панисламизм» айыптауының астарында діни радикализм емес, ұлттық-рухани бірегейлікті сақтауға бағытталған

«жәдитшілдік модернизацияның» жатқандығы ғылыми тұрғыдан негізделді. Бұл билік қолданған «саяси таңбаның» (стигма) тарихи ақиқатын ашуға мүмкіндік берді.

Қайраткердің 1900–1917 жылдар аралығындағы саяси белсенділігі мен оған қарсы полициялық бақылаудың қарқындылығы арасындағы корреляция (1903, 1906, 1917 жж. шарықтау шектері) алғаш рет сандық индикаторлар арқылы графиктік түрде сипатталды.

Ш. Қосшығұлұлының «дәстүршіл діни орта» мен «либералды-демократиялық Алаш зиялылары» арасындағы байланыстырушы (хаб) рөлі архивтік «қылмыстық байланыстар» тізбегі арқылы талданып, оның ұлттық қозғалыстағы біріктіруші тұлғалық миссиясы айқындалды.

Қорытынды

Осы зерттеу барысында жинақталған архивтік материалдар тек тарихи дерек қана емес, сонымен бірге заманауи білім беру жүйесіндегі «Адал Азамат» тұжырымдамасы мен ұлттық тәрбие бағыттарын байытуға негіз бола алады. Ш. Қосшығұлұлының тұлғалық бейнесі арқылы студенттер мен оқушыларға ұлттық мүддені қорғаудың, мемлекетшілдіктің және ағартушылық жолындағы төзімділіктің үлгісін көрсетуге болады.

Патшалық өкіметтің құпия полициясы құжаттарында Ш. Қосшығұлұлының бейнесі біржақты «жау» ретінде суреттелгенімен, бұл деректер бүгінгі тарихшы үшін құнды материал болып табылады. Полицияның «сақтығы» мен «үрейі» – тұлғаның шын мәніндегі ұлттық лидер болғанының ең басты дәлелі. Ресми құжаттардағы «панисламист» деген айыптау – оның рухани-діни тұтастықты сақтаудағы еңбегі, ал «бүлікші» дегені – оның саяси тәуелсіздік жолындағы күресі. Шәймерден Қосшығұлұлы – отаршыл жүйенің өз құжаттарымен мойындалған, империялық мүддеге қауіп төндірген ірі саяси фигура.

Зерттеу жұмысының нәтижелері көрсеткендей, патшалық өкіметтің құпия полициясы мен жандармерия басқармасының архивтік құжаттары Шәймерден Қосшығұлұлының шынайы саяси салмағын анықтаудағы ең объективті дереккөздердің бірі болып табылады. Отаршыл биліктің «сенімсіз тұлғаға» қатысты жасаған әрбір баяндамасы мен құпия рапорты – қайраткердің ұлттық мүдде жолындағы қажырлы еңбегінің жанама, бірақ бұлтартпас дәлелі.

Жүргізілген деректанулық талдау негізінде келесідей қорытындылар жасалды:

Ш. Қосшығұлұлы патшалық әкімшілік үшін жай ғана діни қызметкер емес, империяның қазақ даласындағы идеологиялық іргетасын шайқалтқан стратегиялық оппонент болды. Оған қарсы қолданылған репрессивті шаралардың құрылымы (әсіресе 35% үлесті құрайтын құпия бақылау) оның қоғамдық ықпалының өте жоғары болғанын айқындайды.

Архивтік құжаттардағы «панисламизм» және «бүлікшілдік» айыптаулары – биліктің халықтық лидерді қаралау мақсатында қолданған саяси құралдары. Шын мәнінде, Шәймерденнің қызметі қазақ қоғамын модернизациялауға, жәдитшілдік бағытындағы білім беруді дамытуға және ұлттық-рухани бірегейлікті сақтауға бағытталды.

Зерттеу барысында Ш. Қосшығұлұлының Алаш зиялылары мен діни орта арасындағы алтын көпір болғандығы дәлелденді. Оның саяси белсенділігінің динамикасы (1903, 1906, 1917 жылдардағы шарықтау шектері) ұлт-азаттық қозғалыстың эволюциясымен тікелей сабақтасып жатты. Патшалық полицияның «жау көзімен» жазылған сипаттамаларына сыни талдау жасау арқылы Шәймерденнің тұлғалық бейнесін жаңа қырынан тануға жол ашылды. Биліктің үрейі мен сақтығы – қайраткердің өз халқының бостандығы жолындағы нағыз күрескер болғандығының басты көрсеткіші.

Түйіндей айтқанда, Шәймерден Қосшығұлұлы – Ресей империясының колониалдық аппаратын өзінің рухани әлеуетімен және саяси сауаттылығымен сескендіре білген, Алаш тарихындағы бірегей фигура. Оның патшалық құжаттардағы «қауіпті» бейнесі

бүгінгі тәуелсіз Қазақстан тарихында «ұлттық мақтаныш» ретінде қайта жаңғырып, өзінің лайықты бағасын алуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Таймас, 2019. – 412 с.
Әбілқожин Ж.Б. Қазақстанның қазіргі заман тарихының өзекті мәселелері. – Алматы, 2019. – URL: <https://history.kz> (дата обращения: 20.03.2026).
Қойгелдиев М.Қ. Алаш қозғалысы. – Алматы: Мектеп, 2017. – 450 б.
Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 44-қор. 1-тізбе. 125-іс.
Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 64-қор. 1-тізбе. 210-іс.
Нұрпейісов К.Н. Алаш һәм Алашорда. – Алматы: Арыс, 2018. – 320 б.
Ресей мемлекеттік тарихи архиві (РМТА). 1278-қор. 1-тізбе. 14-іс.

Н.К. Кайроллаев¹, Г.А. Абенова^{2*}

^{1,2}*Шәкәрім университет (Семей, Қазақстан)*

ЛИЧНОСТЬ Ш. КОСШЫГУЛУЛЫ В ДОКУМЕНТАХ СЕКРЕТНОЙ ПОЛИЦИИ ЦАРСКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА

Аннотация. В данной статье на основе новых архивных данных проводится комплексный анализ общественно-политической деятельности Шаймердена Косшыгулулы – видного государственного деятеля начала XX века и депутата Первой Государственной думы Российской империи. Исследование направлено на научную реконструкцию его политического облика через призму секретных документов департамента тайной полиции и жандармского управления того периода. Научная новизна работы заключается во введении в научный оборот ранее неизвестных архивных дел, обосновывающих преемственность религиозно-просветительских инициатив и системной политической борьбы деятеля за гражданские права своего народа.

Автор раскрывает причины, по которым колониальная администрация преднамеренно квалифицировала просветительские шаги Косшыгулулы как проявления «панисламизма» и антигосударственную деятельность. В статье определена его значимая историческая роль в защите прав мусульманских народов империи и идеологический вклад в процесс формирования основ национального движения «Алаш». Личный вклад авторов выражается в критическом анализе документов царской цензуры и секретной переписки для выявления исторической правды о политическом весе личности. В заключении делается аргументированный вывод, что многогранная деятельность Ш. Косшыгулулы была системным процессом, давшим мощный импульс политическому пробуждению казахского общества. Данная работа существенно обогащает национальную историографию и современную персоналистику, позволяя глубже понять механизмы колониальной политики и интеллектуальную борьбу казахской интеллигенции начала XX века в условиях имперского давления.

Ключевые слова: Шаймерден Косшыгулулы; тайная полиция; жандармское управление; архивные данные; Государственная дума; национально-освободительное движение; Алаш; панисламизм; колониальная политика; казахская интеллигенция.

N.K. Kairollayev¹, G.A. Abenova^{2*}

^{1,2}*Shakarim University (Semey, Kazakhstan)*

THE PERSONALITY OF SH. KOSSHYGULULY IN THE DOCUMENTS OF THE TSARIST GOVERNMENT'S SECRET POLICE

Abstract. Based on new archival data, this article provides a comprehensive analysis of the socio-political activities of Shaimerden Kosshygululy, a prominent early 20th-century statesman and deputy of the First State Duma of the Russian Empire. The study aims at a scientific reconstruction of his political profile through secret documents from the Department of the Secret Police and the Gendarmerie Administration. The scientific novelty lies in introducing previously unknown archival files into scholarly circulation, substantiating the organic continuity between his religious-educational initiatives and the systemic political struggle for the civil rights of his people.

The author reveals why the colonial administration deliberately qualified Kosshygululy's enlightenment steps as manifestations of "Pan-Islamism" and anti-state activities. The article defines his significant historical role in protecting the rights of the Empire's Muslim peoples and his invaluable ideological contribution to the formation of the national "Alash" movement. In conclusion, it is argued that Sh. Kosshygululy's multifaceted activities were a systemic process that gave a powerful impulse to the political awakening of Kazakh society. This work significantly enriches national historiography, allowing for a deeper understanding of colonial policy mechanisms and the intellectual struggle of the Kazakh intelligentsia.

Keywords: Shaimerden Kosshygululy; secret police; gendarmerie administration; archival data; State Duma; national liberation movement; Alash; pan-Islamism; colonial policy; Kazakh intelligentsia.

References

- Amanzholova D.A. Na izlome. Alash v etnopoliticheskoy istorii Kazakhstana [At the breaking point. Alash in the ethno-political history of Kazakhstan]. – Almaty: Taymas, 2019. – 412 p. (In Russian).
- Abilkozhin Zh.B. Kazakstannyn kazirgi zaman tarykhynyn ozekti maseleleri [Current issues of the modern history of Kazakhstan]. – Almaty, 2019. – URL: <https://history.kz> (accessed: 20.03.2026). (In Kazakh).
- Koygeldiyev M.K. Alash kozghalysy [The Alash movement]. – Almaty: Mektep, 2017. – 450 p. (In Kazakh).
- Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivi (KR OMA) [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 44, Inventory 1, Case 125. (In Kazakh/Russian).
- Kazakstan Respublikasy Ortalyk memlekettik arkhivi (KR OMA) [Central State Archives of the Republic of Kazakhstan (CSA RK)]. Fond 64, Inventory 1, Case 210. (In Kazakh/Russian).
- Nurpeiisov K.N. Alash ham Alashorda [Alash and Alash Orda]. – Almaty: Arys, 2018. – 320 p. (In Kazakh).
- Resey memlekettik tarikhi arkhivi (RMTA) [Russian State Historical Archive (RSHA)]. Fond 1278, Inventory 1, Case 14. (In Russian).

Авторлар туралы мәлімет:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – 8D01601-Тарих білім беру бағдарламасының докторанты, Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Абенова Гүлнур Атымтаевна – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор (доцент), Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – докторант образовательной программы 8D01601–История, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.
Абенова Гульнур Атымтаевна – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Шәкәрім университет, Семей, Казахстан.

Information about authors:

Kairollayev Nursultan Kuanyshevich – 3st year doctoral student in the educational program 8D01601–History, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.
Abenova Gulnur Atymtayevna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, Semey, Kazakhstan.

Авторлардың үлесі:

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – архивтық және статистикалық материалдарды жинақтап, жүйеледі, тарихнамалық және деректемелік талдау жүргізді, мақаланың қорытындысын дайындады, әдебиеттер тізімін рәсімдеді.
Абенова Гульнур Атымтаевна – зерттеу жұмысының тұжырымдамасы мен құрылымын әзірледі, теориялық-әдістемелік негіздерін айқындады, алынған деректерді талқылауға және интерпретациялауға қатысты, нәтижелерді қорытып, мақаланың соңғы нұсқасын дайындады.

Вклад авторов

Кайроллаев Нурсултан Куанышевич – осуществил сбор и систематизацию архивных и статистических материалов, провёл историографический и источниковедческий анализ, подготовил заключение, оформил библиографический список.
Абенова Гульнур Атымтаевна – разработала концепцию и структуру исследования, определила теоретико-методологические основы работы, участвовала в обсуждении и интерпретации полученных данных, обобщила результаты, подготовила окончательный вариант статьи.

Author contributions

Kairollayev Nursultan Kuanyshevich – collected and systematized archival and statistical materials, conducted historiographical and source analysis, prepared the conclusion, formatted the bibliography,
Abenova Gulnur Atymtayevna – developed the concept and structure of the study, defined its theoretical and methodological foundations, participated in the discussion and interpretation of the obtained data, summarized the results, and prepared the final version of the article.

Поступила в редакцию 06.03.2026
Поступила после доработки: 18.04.2026
Принята к публикации 29.05.2026